

տեսնելի իրենց ժողովրդական, ազգային երգելուն, մեղեդիներուն մէջ՝ բաւաւ։

Այս համառօտ բանաստեղծեան պատասխանեց Բորոֆ. Արայան, նկարագրելով՝ ընդհանուր անցողական ակնարկով մը հայ ազգին ծագումը, գործունէութիւնը, իր պատմական գլխաւոր դէպքերը և դէպքերը. յետոյ աւելի ծանրացաւ. Խաւիտոյ և Հայոց մէջ եղած յարաբերութիւններուն վրայ, որով մէջ բերաւ Միխիթար Աբբա-հօր և առևտարակ Միխիթարեան գործունէութիւնը, իրենց գիրը հայ մատենագրութեան մէջ։ Յետոյ բացատրեց արդի հայ զրականութիւնը, թէ սա ինչպէս կը ցուցադրէ, կ'արտայայտէ հայ ցեղին հոգեբանութիւնը, կը պատկերացնէ իր ցաւերուն, վիշտերուն բոլոր սաստկութիւնը։ Ընդհանուր խօսք մը ներկայ աղետալի դէպքերու մասին, և սրտաբոխ մաղթանք մը՝ հայրենիքի վերականգման և փրկութեան ուղղուած, հան-դիսականներու բուն ծափահարութեանց ար-ժանացան։

Խաւիտոյ արդունական քայլերը՝ լսուեցաւ յոռնկայս՝ մեծ խանդավառութեամբ. ասոր յա-ջորդեց բաւ փորձառու քայլերը... Այս յաղ-թական և կրակոտ երգերն՝ շարունակեց մեղմ և ողբազին հեծեծանքը՝ «Մուրյ Արաքս»ին, որ լռին և խորհրդաւոր, իր ելեւէջներուն մէջ կը պատկերացընէր Արաքսի գնացքը, դանդաղ և արիւնտաւ։ «Այսին կոտ գառ»ը և «Գիւղկական Նոյ»ը՝ քնարով և լուսնակով հնչուած, կը յի-շենէին՝ հայրենի լեռներուն մէջէն անցնող թա-փառական հայ հովիւր, որ բնութեան գեղեց-կութեանց մէջ կը գեղու իր վիշտերը, իր յու-սակաւոր երազանքները... մարդիկներէն հե-տեւ, իր միջնարութիւնը կը գտնէ լեռներուն տուած արձագանգին մէջ, որ իր երգը կը վե-րագաննէ իր սրտին՝ աւելի անոյշ...։

«Հայկական իւրեկոյք»ի նուագործումը, մեծ ակնկալութիւնն եղաւ հանդիսականներուն. Հ. Ս. Երեմեանի ազգու տողերը, կը պատկերացը-նէին հայ ցեղին գերագոյն ճգնաժամի անձկու-թիւնները. անմեղ ձայներու սրբազան աղօթք մը կը բարձրանար՝ ուղղուած առ Բարձրաւն, Թատերասրահը կը թնդար գործիչներու և ծայ-ներու արուեստական խառնաշփոթմաներով, և տեառաշնութիւններով, որ իրական փոթորիկի մը պատկերը կը ձևացնէին, յարմարելով այս-պէս իմաստին և բաներուն հետ։ Բայց ամենէն վերջի խօսքը, «ցաւի երազի մը մէջ՝ Հայրենի-քը կու լաւ», երթալով սաստիկաբար նուագե-ցաւ, մարեցաւ, փոխուելով՝ գործիչներու մեղմ հեծեծանքի մը, լացողի մը գոգերուն մէջ խեղ-գուած...։ Հանդիսականները բուն ծափահա-րումներու տարաքի մը տեղացին առ Բորոֆ. Բոն-ցիւլաքուա և առ հեղինակն։

Յետ ուրիշ ազգային ժողովրդական երգեր եր-գելու, ամենէն վերջ հնչուեցաւ Դաւիթ Դաւ-թեանի «Հայաստանի հոգին»ը. իր երիտասար-դական աւելնով և նուրբ ճաշակով. կը պատ-կերացնէր այս մեղեդին՝ վշտահար և վիրաւոր սրտի մը հառաչները, ահաւոր ցաւերով գեղուն հուզւոյ մը ճիգերը, հանդէպ քաղցրութեան մը որ կը հեռանայ, սիրոյ մը որ կը մարի...։

Առ հասարակ բոլոր երգերը՝ ներկաները ծափահարութիւնները խնցրին, ոչ միայն ի պ, տի նուագող 100էն աւելի ծրարիչներուն, ա նաև հայկական արուեստին և ճաշակին, որ ո նի ամէն նրբերանգները և նրբութիւնները՝ Գ զարուեստի այս ճիւղին մէջ ալ։ Երգողներ մէջ էին Բատուայի Հայ ուսանողները և Մո րատ-Թաթայիւանի աշակերտները։ Բորոֆ. Ար անին՝ հանդէսը սարգողին՝ կ'ուզենք մեր քի շնորհակալութիւններն և շնորհաւորութիւններն որ ձեռնարկեց այս թէ՛ բարեգործական և թ ազգասիրական կարևոր գործին։

* * *

ՀԱՆԳՐԱՍ

ԿՈՄՍ ՌԵՔԷՄԻՏՈՅ ՏԷԼԼԱ ԹՈՐԻԵ

Տարաբաղ հայութիւնը՝ յանձին երիտասար Թիքարտոյին՝ կորսնցուց մեծ բարեկամ մը։

1907—8 Բատուայի համալսարանի մէջ ծա նօթանալով մեր ուսանող աշակերտներուն և մեզ հետ՝ անկեղծ սրտով կապուած էր հայերուս Հանգստեան ժամերը մեզ հետ կ'անցընէր, և երբեմն մեզի հետ կը սեղանակցէր։

Թէ և ազնուական, թէ և հարուստ՝ ան հա մալսարանական ուսանողաց մէջ ամենէն աւել լուրջը, ամենէն աւելի աշխատասէրը և ամենու օրինակ ըլլալից հասարակացիւրը և ազնուասիրտը էր ճանցուէր ու կը յարգուէր նոյն իսկ Ռուսոց չապետներէն։ Կը սիրէր տեղեկանալ մեր ազգային խնդիրներուն, կ'ուսանէր հայոց պատմութիւնը կը հնարան հայկական վաղեմի քաղաքակրթու թեան վրայ. մեր գեղարուեստական հրատարա կութիւնները առջէ անցնելով, կը յուզուէր մե տառապանքներուն հանդէպ և ստէպ օրաթիւրթե րու մէջ հայոց դատին ի նպաստ զգայացունչ յօդուածներ կը գետնդէր։

Հա ամառնալակարդ արտադաստով՝ 1914ին Գրականութեան վկայագիրն ստացած էր և կը հրատարակէր գրական և գիտական ուսումնասիր րութիւններ և նոյն իսկ բարձրագոյն դպրոցներու մէջ կը դասախոսէր։ Անոր յառաջագիւթութեան

ասպարեզը՝ քաղաքական տեսակետով՝ շատ բարձր պիտի ըլլար. ու թէև խաղաղութիւնը պատեւ, բազմէ աւելի գերազատ կը համարէր, բայց երբ հրախորհեցաւ հայրենիքի վառաքին համար մտնել գործուն բանակին մէջ, անիկներ ասպետական հռչակով գէն ի ձեռին դիմազարեց դարաւոր թշնամացը դէմ: Խաղաղական բանակին կորիցիւ մտնելուն՝ երբ առաջին խաղաղի գործակալները աստորիական հարուածներէն գետին կը տաւ պալէր, Ալֆրէդարտն էր որ անմիջապէս հաւարաւոր գնդակներուն մէջէն սուրալով, դրօշը կը կանգնէր պարտուած թշնամի բերդին վրայ: Արիւնուշտ ճակատներու մէջ՝ քաջութեան յայտնի ապացոյցներովն մինչև հարիւրապետութեան աստիճանի հասած ըլլալը լսելով՝ երբ կը պատրաստուէինք մատուցանել իրեն մեր բարեմալութիւնանց հաւաստիքը, մեր սրտին մորմոքն անկարագրելի եղաւ՝ ընդունելով իւր ծերունի կոմս Խուճճնոյ հօրմէն քաղիշեան հրատարակութիւն մը՝ յորում կը նկարագրուէր թէ ինչպէս aintante di campo Riccardos պատերազմի դաշտին վրայ ինկած էր իւր Ricordi զորավարին հետ, մայիս 25ին և մարմինները Ազուիլէյի եկեղեցւոյ մէջ թաղուած էին Յունիս 1ին:

Մեր յոյսը մեծ էր ստուգել այդ խոստանալից երիտասարդին վրայ, և որմէ պիտի սպասէինք ապագային՝ հայոց նպատաւոր հատորներ. սակայն յուսանալը՝ կը հնդուեց այժմ անհետացող հայաստեանի դամբանին վրայ մեր սրտաբուխ արցունքը և կը գետեղեց անմահութեան ծաղիկը:

Թեան, որով կրցած էր այդ կարևոր վառերաթիթերու պատկանելի հատորն ի լոյս ընծայել և անմահացնել իր անունը:

Այս հատորին վերնագիրն է, նախ՝ միւս համանուն հատորներուն նման՝ Recueil des Historiens des Croisades, իսկ յետոյ՝ իբրև երկրորդական տիպոս՝ Documents latins et français relatifs à l'Arménie, հրատարակուած է 1906ին, նոյնպէս Յրանսական կահառին ծախքերովը: Ալֆրէդ էշերն են 264 + 1038, իսկ բովանդակութիւնն է, բացի ընդարձակ ներածութիւնէն, որ մեծ հմտութեամբ գրուած է,

I. Jean Dardel. — Chronique d'Arménie.
II. Hayton. — La Flor des estoires des parties d'Orient.

III. Brocardus. — Directorium ad passagium faciendum.

IV. Guillelmus Adae. — De modo saracenos extirpandi.

V. Daniel de Thaurisio. — Responsio ad errores impositos Hermenis.

VI. Les gestes des Chiprois.

Այս տեղեկութիւնները գետեղեցինք, ի յիշատակ հայաստէր և գիտնական Charles Kohlerի, որ ներկայ տարուան մարտի 28ին վաճառեւ ցաւ:

ԽՄԲ.

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ

Իրենք էր Զերիուի հաւանքն Զիվիտալէ քաղաքին մէջ 1888ի Մայիս 3ին և 1917ի Մայիս 28ին:

CHARLES KOHLER

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ի Ն

Իրենք էր բանասիրաց Յրանսական կահառին կողմէ հրատարակուած Recueil des Historiens des Croisades բազմահատոր աշխատութիւնը, որուն հայկական մասը ժամանակին յանձնուած էր E. Dulaurierի, որ 1865ին Documents Arméniensի առաջին հատորը հրատարակեց, միածալ 124 + 855 էրեսներէ բաղկացած:

Documents Arméniensի երկրորդ հատորը մինչև վերջին ժամանակներս անտիպ մնացած էր. բայց վերջապէս գործը կահառին կողմէն յանձնուեցաւ Բարիբի Տե-Գենեւիւս մեծ գրատան մատենադարանապետ Ch. Kohlerի ձեռքը, որ զայն կարգի դնելու և հրատարակութեան տալու համար՝ հարկ տեսած էր բանասէր և պատմաբան Կ. Յ. Բասմաշեանի օժանդակու-

Բարիբու Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը ազնուութեամբ մեզ զրկած է հետեւել գրքերը և թերթերը:

— Rapport du Comité Américain de New York, sur les atrocités commises en Arménie. — Henri Durville, imprimeur, 23, rue Saint-Merri, Paris. 1915.

— Armenian Atrocities, the Murder of a Nation, by Arnold J. Toynbee. — Hodder and Stoughton, London, New York, Toronto. MCMXV.

— Les Massacres Arméniens par Arnold J. Toynbee, նախորդին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը. — Librairie Payot et Cie, Lausanne, 1, Rue de Bourg, — Paris, 100 Bd. St-Germain.

— The Blackest Page of Modern History, Events in Armenia in 1915, by Herbert Adams Gibbons. — G. P. Putnam's Sons, New York and London, 1916.

— L'Arménie, par Anna Yervant Azarian. — H. Durville, 23, Rue St. Merri, Paris.

— L'Arménie qui agonise, par Joanny Bricaud. — Libr. Chacornac, 11, Quai St. Michel, 1916, prix 0,10.

— Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915, vendu au profit des victimes, fascicules II, III, publiés par le